

The Philosophy of the Science of Recitation [Qiraat] *

Muhammad Amini Tehrani^۱

Abstract

The macro and exterior study of Islamic sciences in the form of secondary studies and entitled relative philosophies to sciences, with the motivation of growth and organization and management of sciences has recently begun. The study of science of recitation [qiraat] in the same way and under the title of philosophy of science of recitation [qiraat] is one of the essential issues in this field. This type of study is an interdisciplinary study that is sometimes done in addition to the comparative-analytical method. One of the fruits of these studies is to make the science of recitation [qiraat] more effective and more practical among Islamic societies. Important issues in the philosophy of the science of recitation [qiraat] include the study of the structure of the science of recitation [qiraat], analysis of its epistemological and non-epistemological principles, functions of the science of recitation [qiraat], approaches and methods of study and science in the field of the science of recitation [qiraat] and services of the science of recitation [qiraat] to other sciences.

Keywords: Relative Philosophy, Philosophy of Science of Recitation [Qiraat], Problems of Philosophy of Science of Recitation [Qiraat], Structure of Science, Research Fields in Recitation [Qiraat].

*. Date of receiving: ۲۵, July, ۲۰۲۱ - Date of approval: ۱۱, November, ۲۰۲۱.

^۱. Assistant Professor and Faculty Member at Al-Mustafa International University, Qom
(amini۶۳@chmail.ir)

فلسفه دانش قرائت*

محمد امینی تهرانی^۱

چکیده

بررسی کلان و بیرونی دانش‌های اسلامی در قالب مطالعات درجه دوم و با عنوان فلسفه‌های مضاف به علوم، با انگیزه رشد و ساماندهی و مدیریت علوم اندک‌زمانی است که آغاز شده است. بررسی دانش قرائت با همین روش و تحت عنوان فلسفه دانش قرائت از مسائل ضروری در این عرصه به شمار می‌رود. این نوع بررسی از جنس مطالعات میان‌رشته‌ای است که گاهاً در کنار روش تطبیقی - تحلیلی انجام می‌گیرد. از جمله ثمرات این بررسی‌ها باعث اثربخش‌تر کردن دانش قرائت و کاربردی‌تر کردن آن در میان جوامع اسلامی است. مسائل مهم فلسفه دانش قرائت شامل بررسی ساختار دانش قرائت، تحلیل مبادی معرفتی و غیرمعرفتی آن، کارکردهای دانش قرائت، رویکردها و روش‌های مطالعاتی و علمی در حوزه دانش قرائت و خدمات دانش قرائت به علوم دیگر است.

کلیدواژه: فلسفه مضاف، فلسفه دانش قرائت، مسائل فلسفه دانش قرائت، ساختار دانش، زمینه‌های تحقیق در قرائت.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۳ و تاریخ تایید: ۱۴۰۰/۸/۲۰.

۱ - استادیار جامعه المصطفی العالمیه: Amiri63@ir.ac.cmail

۱. مفهوم‌شناسی

یک. فلسفه مضاف

هنگامی که واژه فلسفه به تنهایی به کار می‌رود، می‌توان آن را به عنوان نامی عام برای همه دانش‌ها (علوم نظری و عملی و تولیدی) یا نامی برای تمام علوم نظری و عملی یا نامی برای علوم عقلی در مقابل علوم تجربی و نقلی و یا نامی برای علم مربوط به مسئله وجود (متافیزیک) به کار برد. گاهی نیز فلسفه به معنای خداشناسی به کار می‌رود (خسروپناه، فلسفه فلسفه اسلامی، ۱۳۸۹ ش: ۷۹). فلسفه با ملاک جامعیت و کلیت موضوع و جزئیت و تخصصی بودن متعلق، به مطلق و مضاف تقسیم می‌شود (رشاد، فلسفه‌های مضاف: ۱۳۸۵ ش: ۲۴).

زمانی که فلسفه به واقعیت یا منظومه‌ای معرفتی اضافه شود می‌توان آن را برای هر نوع تحلیل و نگاه عقلانی استفاده کرد. در این قبیل از فلسفه‌ها با رویکرد تاریخی و منطقی، مضاف الیه آن، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

دو. مسائل فلسفه‌های مضاف

دانشمندان هر علم، بر اساس ملاک‌های گوناگونی، علوم مورد نظر خود را تعریف می‌کنند. مهم‌ترین این ملاک‌ها، موضوع، هدف و مسائل علوم است. بر این اساس می‌توان تعریف فلسفه دانش قرائت را این‌گونه بیان کرد: فلسفه دانش قرائت علمی است که درباره دانش قرائت یا مسائل کلان دانش قرائت بحث می‌نماید و به‌وسیله آن، دانش قرائت، خانه تکانی می‌شود و از اضافات پیراسته گردیده و نقشه راه آینده آن مشخص می‌شود.

واژه «مسائل» که در تعریف آمده است، نماینده ده مسئله کلیدی است در فلسفه‌های مضاف به علوم به آن‌ها پرداخته می‌شود (خسروپناه، فلسفه فلسفه اسلامی: ۱۳۸۹ ش: ۵۰) این مسائل عبارت‌اند از:

۱. شناسایی تاریخی و منطقی ماهیت دانش و چیستی آن؛
۲. هندسه و قلمرو و ساختار دانش و بیان مهم‌ترین مسائل آن؛
۳. معناشناسی مفاهیم کلیدی دانش؛
۴. روش‌شناسی و کشف رویکردها و رهیافت‌های دانش؛

۵. مباحث معرفت شناسی دانش مانند چگونگی توجیه و اثبات گزاره‌ها و بیان سرشت (واقع‌نمایی یا ابزار انگاری) آن‌ها؛
۶. پیش فرض‌ها و مبادی علمی و غیر علمی (تبیین روان‌شناختی و جامعه‌شناختی) دانش و رفتار جمعی و تأثیر گذار عالمان؛
۷. غایت و کارکرد و پیامدهای فردی و اجتماعی دانش؛
۸. مطالعه تطبیقی گرایش‌های مختلف دانش؛
۹. نسبت و مناسبات دانش با علوم و رشته‌های علمی همگون و مرتبط (بیان نسبت و تأثیر و تأثر آن‌ها بر یکدیگر)؛
۱۰. آسیب‌شناسی و کشف بایسته‌های دانش.

مقدمه

بررسی‌های کلان در حوزه علوم انسانی و اسلامی با شیوه‌های متعددی انجام می‌پذیرد. در میان این نوع از بررسی‌ها، مطالعات درجه دوم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مطالعات درجه دوم با الگوهای متعددی قابل انجام است و دانش‌های مختلفی مانند متدلوژی و معرفت‌شناسی پسینی عهده دار این نوع از بررسی‌ها هستند. در این میان بررسی‌های درجه دومی با عنوان فلسفه‌های به علوم شکل گرفته است که با دیدی جامع‌تر این نوع از مطالعات را رهبری و هدایت می‌نماید. هدف از تألیف فلسفه‌های مضاف به علوم، نقد، مدیریت و توصیه‌های راهبردی در رشد علوم است. بر همین اساس نگاه‌های مختلفی در این عرصه شکل گرفته است. فلسفه علم فقه، فلسفه علم حقوق، فلسفه علم اصول، فلسفه دانش تفسیر از جمله این نگاه‌ها به شمار می‌آیند. در میان علوم اسلامی، دانش قرائت بدلیل کثرت تألیفات شیعه و اهل سنت از تنومندترین دانش‌های اسلامی است و مورد استقبال قشرهای مختلف خواص و عوام مردم قرار گرفته است. از این‌رو بجاست با بررسی‌های جدید، این دانش دارای کارکردی دقیق‌تر و مثمر‌تر باشد.

در مقاله حاضر تلاش شده است تا با ارائه الگویی جامع از مسائل فلسفه دانش قرائت، زمینه‌های جدید تحقیق در این راستا تبیین و ارائه شود.

سه. مسائل فلسفه دانش قرائت

مسائل فلسفه دانش قرائت، با توجه به الگویی که مورد پذیرش نویسنده قرار گرفته است، شامل ده مسئله است. این ده مسئله می‌توانند به طور کامل اهداف مورد انتظار محققان از فلسفه دانش تفسیر را فراهم نمایند. این قسمت از مقاله به بررسی اجمالی هر کدام از مسائل مورد اشاره، خواهد پرداخت و در ضمن تحلیل هر مسئله بایسته‌های تحقیقی مرتبط با هر مسئله را نیز ارائه می‌دهد. ده مسئله فلسفه دانش قرائت عبارت‌اند از:

۱. شناسایی تاریخی و منطقی ماهیت دانش قرائت و چیستی آن

هر دانشی در طول تاریخ دارای فراز و نشیب‌های متعددی است. دانش قرائت نیز از این ویژگی برخوردار است. بر همین اساس تعاریف متعددی توسط عالمان قرائت، از دانش قرائت بیان شده است. تعریف از یک علم، ابزاری برای شناسایی آن به شمار می‌رود. حکمای منطق و فلسفه، تعریف را کلامی دال بر ماهیت شیء می‌دانند (قراملکی، روش شناسی مطالعات دینی: ۱۳۷۸ ش: ۱۶۶). بهترین تعریف از دانش قرائت آن است که بتواند مرز دانش قرائت را با بقیه دانش‌ها به طور دقیق مشخص کند و باعث سبک شدن دانش از مباحث اضافی گردد.

علم قرائت این گونه تعریف شده است: «هو علم يعرف کیفیة النطق بالكلمات القرآنیة، و طریق أدائها اتفاقاً و اختلافاً مع عزو كل وجه لناقله» یعنی علم قرائت علمی است که به وسیله آن کیفیت ادا و تلفظ کلمات قرآن کریم و روش ادای آن چه به صورت متفق میان قراء و چه به صورت اختلافی همراه با بررسی استناد آن به ناقلش معرفی می‌گردد (الباز، مباحث فی علم القرائات مع بیان اصول روایه حفص، ۱۴۲۵ ه ق: ۳۹). برخی نیز قرائات را این گونه تعریف کرده‌اند که: «القراءات علم بکیفیات أداء کلمات القرآن و اختلافها بعزو الناقله» (عتر، علوم القرآن الکریم، ۱۴۱۶: ۱۴۷). این تعریف تفاوتی با تعریف اول ندارد؛ اما در عین حال حاوی مطالب تعریف اول به نحو اختصار نیز هست.

این گونه تعاریف نشانگر هدف و ماحصل جمعی مسائل دانش قرائت است؛ اما روشن است که جامعیتی که در یک تعریف باید عمومیتی بر مسائل، اهداف و موضوع دانش داشته باشد را دارا نیست. مروری بر سیر تاریخی دانش قرائت نشان می‌دهد که این دانش از برخی جهات لاغرتر از قبل شده است. به عنوان مثال برخی از مباحثی که در خلال دانش قرائت مطرح می‌شده است، از این دانش جدا شده و با نام علم تجوید ساختاری جداگانه برای خود داشته باشد.

قبل از آنکه مطالب تجوید به صورت دانش مستقل و کتب مخصوص به خود ارائه گردد، علمای نحو، لغت و قرائت در کتب خود به طرح مباحث مربوط به ادای کلمات و اوصاف آن‌ها می‌پرداختند (قدوری، ابحاث فی علم التجوید، ۱۴۲۲ ه.ق: ۱۳).

برخی از محققان معتقدند، اولین کسی که به صورت جداگانه درباره تجوید کتاب نوشت، موسی بن عبید الله بن خاقان بغدادی، متوفای سال ۳۲۵ هجری قمری است (قدوری، ابحاث فی علم التجوید، ۱۴۲۲ ه.ق: ۱۱).

موضوعاتی را که می‌توان در مقام بایسته تحقیق در رابطه با مسئله اول فلسفه دانش قرائت، ذکر نمود، عبارت‌اند از:

- ۱- بررسی چستی دانش قرائت در میان دانشمندان علوم قرآنی و مقایسه آن با نظریات دانشمندان علم قرائت؛
- ۲- علمیت قرائت یا فن بودن آن از دیدگاه علمای فریقین؛
- ۳- نقد و بررسی فصول ممیزه دانش قرائت از دیگر علوم به خصوص علوم همگون آن مانند دانش تجوید؛
- ۴- عوامل رویکردهای فن محور و علم محور در دانش قرائت در میان دانشمندان فریقین.

۲. هندسه و قلمرو و ساختار دانش قرائت و بیان مهم‌ترین مسائل آن

مطالعه کتب مرتبط با دانش قرائت نشان می‌دهد که برخی از مسائل دانش قرائت در علوم دیگری مانند تجوید، احتجاج در قرائات و علوم قرآنی وجود دارد. سؤال مهم در این زمینه آن است که مرز جداسازی دانش قرائت از دیگر دانش‌ها چیست؟ تفاوت ماهوی مسائل مشترک دانش قرائت با دانش‌های دیگر در چیست؟ چه عاملی سبب می‌شود که فلان مسئله خاص با نگاهی خاص جزء دانش قرائت و با نگاهی دیگر در زمره مسائل دانش تجوید به حساب آید.

قلمرو دانش، محدوده نظری و عملی یک دانش را فرا می‌گیرد. در محدوده نظری، بررسی مفاهیم دانش و گزاره‌های آن می‌تواند در روشن کردن این قلمرو مؤثر باشد (بستان، گامی به سوی علم دینی، ۱۳۹۱ ش: ۱/۱۴۳).

روشن شدن گزاره‌های دانش قرائت تأثیر مستقیمی بر قلمرو این دانش دارد.

با نگاهی به سیر تطور دانش قرائت این مسئله روشن می‌شود که مسائلی که در دانش قرائت وجود دارد با دانش‌های دیگری مانند تجوید، زبان‌شناسی و آواشناسی اشتراکاتی دارد. تبیین غرض از دانش قرائت و نگاهی که باعث می‌شود تا مسئله‌ای که در دانش تجوید است در دانش قرائت نیز مطرح شود، می‌تواند راهگشای تبیین بهتر مرز دانش قرائت به شمار آید.

زمینه‌های مهم پژوهشی در این مسئله را می‌توان در قالب سؤالات ذیل مطرح ساخت:
مسائل مهم دانش قرائت کدامند؟ در طول تاریخ رشد دانش قرائت چه مسائلی به این دانش اضافه شده است. وجه مشترک مسائل دانش قرائت کدامند؟ رابطه مسائل دانش قرائت با یکدیگر چگونه است؟ مسائل دانش قرائت به ترتیب اولویت کدامند؟

۳. معناشناسی مفاهیم کلیدی دانش قرائت

تدوین کتاب‌هایی در خصوص اصطلاحات مرتبط با دانش قرائت سابقه ای طولانی دارد. کتب علمی پر است از کلماتی که در نزد دانشمندان آن علم دارای معانی خاصی هستند که به آن‌ها اصطلاحات یا عرفیات خاص یک دانش گفته می‌شود. فهم دقیق کتب علمی مستلزم فهم دقیق اصطلاحات آن است. رمز ورود به هر دانشی در مرحله اول نیازمند یادگیری چنین کلماتی است. یکی از آثار مشهور در این باره کتاب «اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات» است که توسط احمد محمود عبد السمیع الشافعی الحفیان به نگارش در آمده است. این کتاب در یک جلد و برای اولین بار توسط دارالکتب العلمیه در سال ۱۴۲۲ هجری قمری به چاپ رسید. نویسنده کتاب بر آن است که برای تألیف این کتاب بیش از صد منبع اصلی را مورد بررسی قرار داده است (الشافعی الحفیان، اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات، ۱۴۲۲ ه.ق: ۹). کتاب «معجم مصطلحات علم القرائات القرآنیة» توسط عبدالعلی المسئول به نگارش در آمده است. این اثر توسط انتشارات دارالسلام در سال ۱۴۲۸ هجری قمری در شهر قاهره مصر به زیور طبع آراسته گردید. مؤلف از اساتید دانشگاه محمد بن عبدالله در شهر «فاس» در کشور مغرب است. وی مدرس علوم شریعت، علوم ادبی و علوم معقول در این دانشگاه است. از وی تالیفات عدیده‌ای در علوم قرآنی و قرائات به چاپ رسیده است (المسئول، معجم مصطلحات علم القرائات القرآنیة، ۱۴۲۸ ه.ق: ۴۱۳).

تقسیم‌بندی اصطلاحات دانش قرائت و متعلقات آن بر اساس روابط منطقی و تبیین آن‌ها، از قسمت‌های بسیار مفید این کتاب است که در یادگیری مصطلحات توسط فراگیران، کمک شایانی

می‌کند. وی ارتباط معنایی مصطلحات دانش قرائات را در سه رابطه تباین، مترادف و اشتراک لفظی تقسیم می‌نماید. تباین را نیز به دو قسم تباین کلی و تباین جزئی تقسیم می‌نماید. وی برای تباین کلی دو معنا ذکر کرده است. معنای اول آن است که یک اصطلاح دارای دو معنای متضاد باشد، مانند آنکه اصطلاح «ارسال» هم به معنای حرکت دادن به یاء اضافه و هم به معنای ساکن کردن یاء اضافه در هنگام قرائت از سوی دانشمندان قرائات استعمال شده است (همان: ۱۱).

معنای دیگر تباین از دیدگاه وی آن است که معنای دو اصطلاح نسبت به یکدیگر رابطه ای متضاد داشته باشند. رابطه اصطلاحاتی مانند «استعلاء» با «استفال» و «تفخیم» با «ترقیق» و «جهر» با «همس» از این نمونه هستند.

مراد از تباین جزئی آن است که رابطه دو اصطلاح با یکدیگر عموم و خصوص من وجه یا عموم و خصوص مطلق باشد. نمونه‌ای که می‌توان برای عام و خاص مطلق مثال زد، رابطه میان دو اصطلاح «قرائات» و «تجوید» است که از دیدگاه مؤلف کتاب تجوید جزئی از دانش قرائت است (همان: ۱۲). از دید وی، اصطلاحی مانند «تلاوت» با اصطلاحات «قرائت» و «اداء» رابطه ای من وجه دارند (همان: ۱۳).

سوالات ذیل از جمله مسائلی است که می‌توان جهت انجام تحقیق در این عرصه معرفی نمود:
اصطلاحات مشترک دانش قرائت با دانش‌های نزدیک به خود کدامند؟ اصطلاحات محوری و کلیدی دانش قرائت کدامند؟ اصطلاحات دانش قرائت چه تطور معنایی را در طول تاریخ خود گذرانده‌اند؟ خاستگاه اولیه اصطلاحات دانش قرائت کجاست؟ منابع مهم و محوری در بررسی اصطلاحات دانش قرائت دارای چه دسته‌بندی‌هایی است؟ اصطلاحات مشترک میان دانش قرائت، تجوید، آواشناسی و علوم ادبی دارای چه خاستگاه و کاربردهایی هستند؟

۴. روش‌شناسی و کشف رویکردها و رهیافت‌های دانش قرائت

این مسئله، از حلقه‌های مفقوده و بسیار مورد نیاز در دانش قرائت است. روش‌شناسی هر دانشی باعث رشد و توسعه عمیق و در عین حال منظم و با انسجام یک دانش می‌گردد. نگارنده این تحقیق تاکنون با تحقیقاتی که در حوزه علوم و فنون قرائات انجام داده است به چهار روش در این حوزه دست یافته است. در این قسمت به بیان مختصری از این روش‌ها بسنده می‌گردد:

یک. روش توصیفی - تحلیلی

با مطالعه کتاب‌های تألیف شده در حوزه قرائت روشن می‌شود که اکثر این کتب ناظر به تبیین و توصیف دیدگاه‌ها و فعالیت‌های دانشمندان قبلی هستند و در کنار این امر، تحلیل‌هایی نیز ارائه می‌شود. نکته مهم دیگر آنکه شیوه نقدی در آن‌ها کمتر به چشم می‌خورد. نویسندگان این کتب، همت اصلی خود را به احیای این قبیل آثار و توصیفات تاریخی مصروف کرده و همین امر سبب ایستایی و رشد محدود این دانش در قرن حاضر گردیده است.

به طور مثال در زمینه تجوید قرآن کریم، برخی از کتب به تحلیل نکات تجویدی و ریشه‌یابی آن‌ها و بیان اقوال در این زمینه پرداخته‌اند، در حالی که برخی دیگر از کتب، فقط به بیان قواعد تجوید و مثال‌هایی از قرآن کریم قناعت نموده‌اند که البته هر کدام بر اساس مخاطب شناسی خاصی تألیف گردیده است.

کتاب‌هایی همچون «التمهید فی علم التجوید» از امام محمد بن محمد الجزری (م ۸۳۳)، «احکام قرائه القرآن الکریم» از محمود خلیل الحصری (م ۱۴۰۱ ق)، نمونه‌هایی از کتب تحلیلی و کتاب‌هایی مانند «اجود القرائات» از شمس الدین حاج حسینی (معاصر)، «احسن التجوید لتلاوه القرآن المجید» از حسن طالبی تربتی (معاصر) از جمله کتب غیر تحلیلی در این باره به حساب می‌آیند.

دو. روش تجربی

علم الاصوات یا همان آواشناسی، امروزه دارای گرایش‌های متعددی است. علم الاصوات فیزیکی، علم الاصوات نطقی و علم الاصوات سمعی به لحاظ روشی مانند زیست‌شناسی و فیزیولوژی هستند. دانش فیزیولوژی دانشی است که به عملکرد سامانه‌های موجودات زنده خصوصاً انسان می‌پردازد. به عبارت دیگر دانش فیزیولوژی دانش اندام شناسی است. این دانش به بخش‌های کوچک‌تری مانند فیزیولوژی سلول‌ها، فیزیولوژی ورزشی، فیزیولوژی گیاهی تقسیم شده است. بر همین اساس می‌توان ارتباطی عمیق میان دانش آواشناسی و فیزیولوژی نیز برقرار نمود و با توجه به آزمایشات تجربی انجام شده و نتایج حاصل از آن به تبیین بهتر تکلم انسان، پرداخت.

استفاده از روش‌های تجربی و آزمایشگاهی در دانش آواشناسی ثمرات مختلفی را در حوزه‌های دیگر دانش قرائت به دنبال خواهد داشت. از جمله این ثمرات می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت:

- ۱- تکمیل مباحث دانش تجوید با تعابیر دقیق‌تر در تبیین مخارج و صفات و احکام حروف؛
- ۲- تقویت روش‌های آموزش تجوید و قرائت قرآن کریم؛

۳- آشنایی بهتر با نوع فعالیت اندام‌های صوتی انسان؛

۴- آشنایی با راهکارهای تقویت صوت و محافظت از اندام‌های صوتی.

متأثر شدن مباحث آواشناسی از روش‌های تجربی سبب شده است تا نویسندگان اسلامی نیز بر اساس یافته‌های این تحقیقات، به تالیفات جدید و نوینی در این عرصه دست زنند. یکی از بهترین کتاب‌های آواشناسی که برای اولین بار با شیوه نوین و با در نظر گرفتن تحقیقات تجربی در غرب، در میان کشورهای اسلامی به رشته تحریر در آمد، کتاب «الاصوات اللغویه» اثر دکتر ابراهیم انیس است که در آثار آواشناسی زبان عربی بعد از خود تأثیر بسیاری گذارده است.

سه. روش‌های تطبیقی و میان‌رشته‌ای

برخی از محققان عرصه علوم و فنون قرائت، در تحقیقات خود، به مقایسه میان دیدگاه‌های دانش تجوید و آواشناسی روی آورده‌اند. این تحقیقات تا زمانی که به بیان اشتراکات و افتراقات، این دو دانش پردازد، در حد تطبیقی شمرده می‌شود و زمانی که به نوآوری و تدوین دانشی جدید یا ایجاد رویکردهای نوین در یکی از دانش‌ها منجر شود، میان‌رشته‌ای شمرده می‌شود. میان رشته ناظر بر آن حوزه از مطالعه دانش است که ارتباط تکمیلی متقابل با شاخه‌های دیگر دارد. موضوعات میان‌رشته‌ای مبتنی بر کثرت‌گرایی یا روش‌شناسی است که یک محقق از سطح یک دانش فراتر می‌رود و بر اساس معارف دانش‌های مختلف موضوع واحدی را بررسی می‌نماید (ابراهیمی، بررسی ضرورت‌های مطالعات میان رشته‌ای در حوزه علوم انسانی: ۱۳۹۳ ش: ۲۱).

«مطالعات میان‌رشته‌ای کثرت‌گرایی روش‌شناختی مبتنی بر گفتگو و چالش مؤثر بین گستره‌ها در تحلیل مسئله‌ای واحد است. به دیگر سخن، شناخت یک پدیدار در پرتو گفت و گوی مؤثر بین رهیافت‌های دانش‌های مختلف است.» (ر.ک: احد، فرامرز قراملکی، روش‌شناسی مطالعات دینی: ۱۳۷۸ ش).

محقق در مطالعه میان رشته‌ای پای بند این اصول است: ۱. دیگران نیز شاید از حقیقت برخوردار باشند. ۲. سخن دیگران را باید با همدلی و در عین حال، نقادانه شنید. ۳. چالش بین دیدگاه‌ها، مجالی برای چالش بین رویکردهاست. ۴. در چالش بین رهیافت‌ها، می‌توان از روش‌های مطالعه تطبیقی بهره جست.

کثرت‌گرایی روشمند، (تنوع روش‌های ناظر به مسئله واحد) از جهت برنامه پژوهشی دو گونه

است: اول: کثرت‌گرایی مبتنی بر برنامه مکانیکی: در این روش محقق، آرای مختلف را از علوم گوناگون اخذ می‌کند؛ اما هر یک از آراء را با طرح و برنامه پیشین، در نظام معرفتی معینی جای می‌دهد. در این برنامه، محقق با دوری از حصر‌گرایی روش‌شناختی، از دیدگاه‌های مختلف بهره‌مند می‌شود و نسبت از هیچ نظری، دوری نمی‌کند. این روش باعث جمع‌شدن نظریات مختلف در یک محور واحد می‌شود (رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن، ۱۳۸۹ ش: ۳/ ۲۲۰).

دوم: کثرت‌گرایی مبتنی بر برنامه دینامیکی: در این شیوه محقق آرای مختلف را به طریقی پویا، در تصرّف و ترکیب می‌گیرد که در این میان به دیدگاهی ژرف‌تر برسد. کثرت‌گرایی در این معنی، برنامه‌های پژوهشی مختلفی دارد، یکی از کارآمدترین روش‌ها، چالش یا گفت و گوی مؤثر بین دیدگاه‌هاست. به همین دلیل، چنین مطالعه‌ای را کثرت‌گرایی دیالکتیکی و یا مطالعه میان‌رشته‌ای می‌نامیم.

محقق در این روش، دیدگاه‌های دیگر را مردود و پوچ و بی‌ثمر نمی‌انگارد و خود را محتاج مواجهه جدی و با برنامه، نسبت به آن‌ها می‌داند و طریق مواجهه با آن‌ها را روش گفت و گوی مؤثر می‌نامد که به‌وسیله هنر شنیدن، اثر بخش می‌گردد (قراملکی، روش‌شناسی مطالعات دینی، ۱۳۷۸ ش: ۲۳۳-۲۳۲).

دانش تجوید عمده‌تاً روشی شفاهی دارد و بر شنیدن از استاد استوار است؛ اما در دانش آواشناسی فهم تلفظ حروف بر اساس آزمایش‌های تجربی صورت می‌پذیرد. روش تحقیق در علم تجوید، روش مشاهده عینی است. تحقیق در صوت، هرگز با مطالعه کتب و در اطاقی در بسته، نمی‌تواند انجام گیرد، بلکه باید به میان مردم رفت، آنگاه کیفیت تلفظ آن‌ها را با مشاهده سمعی و بصری دریافت کرد. مقصود از بصری این است که به طور دقیق هنگام تلفظ یک حرف، اندام‌های صوتی‌ای را که یک صوت به هنگام شکل‌گیری بر آن‌ها تکیه می‌کند، تشخیص داد و توصیف کرد (فتح‌اللهی، متدولوژی علوم قرآن، ۱۳۸۹ ش: ۴۶۷).

عبارت فوق‌حاکمی از آن است که از جمله روش‌های مورد استفاده از سوی نویسندگان دانش تجوید و آواشناسی جهت درک تلفظ حروف در یک یا چند زبان و درک لهجه‌های مختلف آنان، روشی میدانی است. علم‌الاصوات از همین رو به علم‌الاصوات‌های خاص یا عام تقسیم می‌شود. در روش میدانی، باید به با سفر به مناطق مختلف و بررسی گویش‌های موجود در هر منطقه، آن‌ها را بررسی و مقایسه نمود و گویش برتر را معرفی کرد.

چهار. روش‌های نقلی و تاریخی

رویکرد تاریخی در مقام گردآوری اطلاعات و داوری توصیفی انجام می‌پذیرد. در این رویکرد، مکاتب و گرایش‌های موجود در میان دانشمندان تفسیر با توجه به شرائط زمانی و مکانی خاص و ویژه بررسی و دنبال می‌شود (خسروپناه، فلسفه فلسفه اسلامی، ۱۳۸۹ ش: ۹۹). در بررسی‌های تاریخی، تأثیر و اثرات جریان‌های تفسیری بر یکدیگر مشخص می‌شود.

این قسمت، به دلیل اهمیت روش تاریخی و وجود مبانی منفی به کار گرفته شده در این روش، به بررسی بایدها و نبایدهای مورد استفاده در روش تاریخی می‌پردازد.

تحقیق تاریخی فعالیتی است برای شناخت واقعیت‌های گذشته و یکی از سخت‌ترین پژوهش‌ها به شمار می‌آید. در این تحقیق اتفاقات مربوط به گذشته را مورد تعبیر، تفسیر و ارزیابی قرار می‌دهد. در این روش هدف آن است که این اتفاقات دقیق و درست شناسایی شوند تا وضع موجود بهتر درک شود. در این تحقیق اسناد مربوط به گذشته مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در روش نقلی و تاریخی، در مرحله اول باید بر اساس رویکرد تاریخی به هویت تحقق یافته و تاریخی دانش تفسیر نگاه کرد و سپس به صورت توصیفی به پرسش‌های حوزه معرفتی آن، پاسخ گفت و با روش تاریخی مسائل دانش را تحلیل کرد. در مرحله بعد در مقام بایسته و شایسته آن دانش با صرف نظر از هویت تاریخی دانش مورد مطالعه به پرسش‌های بیرونی آن، پاسخ داد.

استفاده از روش نقلی، در مباحثی مانند تاریخ قرائات و قراء، طریق قرائات، وقف‌های مأثور مانند وقف النبی و وقف غفران، احادیث و نقل‌های تاریخی مرتبط یا شیوه تلفظ حروف از سوی پیامبر، اهل بیت و صحابه، روایات نقل شده از صحابه و اهل بیت در مورد قرائت‌های مختلف آیات و بررسی تاریخ رشد و تدوین دانش‌ها و فنون مرتبط با حوزه قرائات صورت می‌پذیرد.

بسیاری از کتب آواشناسی در ضمن مباحث خود خصوصاً در مقدمه کتاب‌ها، به ارائه تاریخچه‌ای مختصر در این باره اقدام کرده‌اند. یکی از کتاب‌هایی که در زمینه تاریخ آواشناسی نگاشته شده است، کتاب «فی الصوتیات العربیه و الغربیه» است. این کتاب اثر «مصطفی بوعنانی» استاد زبان شناسی دانشکده آداب و علوم انسانی ظهر المهر از فاس است (بوعنانی، فی الصوتیات العربیه و الغربیه، ۲۰۱۰م: ۳).

وی در ابتدای کتاب خود، به تبیین برخی از اصطلاحات مرتبط با آواشناسی اقدام کرده است. در

ادامه کتاب دو بخش اصلی مشاهده می‌شود. بخش اول؛ به بیان معرفی فعالیت‌های علمای عرب در زمینه آواشناسی و تطور این فعالیت‌ها در میان علمای عرب اختصاص دارد. وی در این بخش، فعالیت‌های دانشمندان عرب را در سه محور دانش نحو، دانش قرائت و دانش فلسفه مطرح کرده است (بوعنانی، فی الصوتیات العربیه و الغریبه، ۲۰۱۰ م: ۳۳-۱۵۰).

نویسنده کتاب در بخش آخر کتاب به تبیین فعالیت‌های دانشمندان غربی در زمینه فیزیولوژی می‌پردازد. وی این فعالیت‌ها را در قالب سه قسم مهم از دانش آواشناسی یعنی آواشناسی کلاسیک، آواشناسی تولیدی معیار و آواشناسی تولیدی جدید توضیح می‌دهد (بوعنانی، فی الصوتیات العربیه و الغریبه، ۲۰۱۰ م: ۱۵۱-۲۳۳).

برخی از کتب به بررسی تاریخ پیدایش قرائت و تطور آن‌ها، مصادر و مآخذ قرائت، کیفیت رشد قرائت، علت ایجاد اختلاف در قرائت و رشد قرائت تا به امروز می‌پردازد. هر چند این قبیل مطالب در ضمن بسیاری از کتب مربوط به قرائت تدوین موجود است؛ اما به صورت مستقل نیز کتاب‌هایی در این زمینه تألیف شده است که به قرار ذیل است:

● «مقدمه‌ای بر تاریخ قرائت قرآن کریم» اثر دکتر عبدالهادی فضلی و نگارش محمدباقر حجتی؛

● «تاریخ القرائت فی المشرق و المغرب» از محمد مختار ولد اباه؛

● «علم القرائت» از نبیل ابن محمد ابراهیم آل اسماعیل؛

لازم به ذکر است، کتبی که در تاریخ قرآن تألیف می‌شود نیز به شکل مفصلی این امر پرداخته‌اند. در این کتب به بررسی تاریخ و سرگذشت قرآن و مصحف آن از زمان نزول تا به امروز بحث می‌شود (حجتی، تاریخ قرآن کریم، ۱۳۸۱: ۱۷). از جمله این کتب عبارت‌اند از: «تاریخ قرآن» از اوارد نولدکه و «تاریخ قرآن» اثر محمود رامیار و «تاریخ قرآن» از محمدباقر حجتی و مانند آن که در این کتب نیز در بحث از قرائت قرآن کریم برخی از آثار مهم در این موضوع اشاره می‌گردد (ر.ک، حجتی، تاریخ قرآن کریم، ۱۳۸۰).

۵. معرفت‌شناسی دانش قرائت

این مسئله به بررسی ماهیت گزاره‌های دانش قرائت از لحاظ واقع‌نمایی و نوع معرفتی که به انسان منتقل می‌کنند و چگونگی توجیه و اثبات گزاره‌ها در دانش قرائت می‌پردازد.

درباره نقش معرفت‌شناسی در بازپژوهی دانش قرائت نمی‌توان به منبع مستقلی اشاره داشت، هر چند برخی از منابع به تاثیرگذاری معرفت‌شناسی در علوم اسلامی اشاره داشته‌اند که می‌توان به کتاب‌هایی مانند «مبانی معرفت‌شناختی علوم انسانی در اندیشه اسلامی» از محمد حسین‌زاده اشاره کرد.

در معرفت‌شناسی معاصر، معرفت‌گزاره‌ای بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. معرفت‌شناسان، علوم و معارف را به درجه یکم و دوم و معرفت‌شناسی را به معرفت‌شناسی پیشینی و پسینی تقسیم نموده‌اند (خسر و پناه، فلسفه فلسفه اسلامی، ۱۳۹۰ ش: ۳۳). در معرفت‌شناسی پیشینی از وجود ذهنی، علم و ادراکات سخن به میان می‌آید و موضوع آن، وجود یا ماهیت علم است.

از این نظر معرفت‌شناسی نوعی دانش فلسفی و عقلی است که ماهیت و حقیقت معرفت را تحلیل و مقومات آن را بررسی می‌کند و مبانی و حدود آن را ارزیابی می‌کند و قابلیت اعتماد به نظریه‌های معرفتی را بررسی می‌کند (حسین‌زاده، مؤلفه‌ها و ساختارهای معرفت بشری؛ تصدیقات یا قضایا، ۱۳۹۳ ش: ۴۲). معرفت‌شناسی دانش قرائت نیز از نوع معرفت‌شناسی‌های پسینی است که به بررسی قضایای دانش تفسیر و میزان صحت و درجه معرفت آن، می‌پردازد.

در معرفت‌شناسی، معرفت‌گزاره‌ای یا قضیه‌ای از دو جهت قابل بحث است: جهت اول: از جهت ارتباط قضیه با واقع که در آن قضیه به صادق و کاذب تقسیم می‌شود؛ جهت دوم: از جهت ارتباط قضیه با مدرک. در این صورت قضایای مورد نظر، بر اساس شخص مدرک و بر اساس قطع، ظن، شک و تردید و وهم، قابل تقسیم‌بندی هستند (همان: ۶۵).

تقسیم‌بندی قضایای دانش قرائت به قضایای حمل اولی و حمل شایع، اخباری و انشایی، عقلی یا نقلی، ارزشی و روشی، حقیقیه یا خارجییه یا شخصییه، از دیگر وظائف در معرفت‌شناسی دانش قرائت است.

یکی از سؤال‌های کلیدی در این زمینه آن است که نوع استدلال‌هایی که از سوی دانشمندان علم قرائت برای قرائت یک حرف یا کلمه یا آیه آورده می‌شود چه نوعی از استدلال است و به چه میزان اعتبار دارند؟ درجه و میزان اعتبار گزاره‌های دانش قرائت چگونه است؟

۶. پیش‌فرض‌ها و مبادی علمی و غیرعلمی دانش قرائت

هر دانشی از دو دسته از مبادی بهره می‌برد و دانش قرائت نیز از این دو مبدأ مستثنا نیست. این دو دسته از مبادی عبارت‌اند از:

الف: مبادی معرفتی دانش

مبادی دانش؛ همان گزاره‌های پایه و مفاهیم تعریف نشده‌ای است که برای تحقق یک نظام معرفتی ضرورت دارند. این نوع از گزاره‌ها، به عنوان تکیه گاه یک علم برای اثبات گزاره‌های دیگر قرار می‌گیرند، چه بدیهی و چه نظری باشند. طبیعتاً دانش قرائت نیز مانند هر دانش دیگری نیاز به مبادی دارد. مبادی یک دانش، خود از مسائل علوم دیگر به شمار می‌آیند که باید با تحصیل دیگر علوم، آن‌ها را فرا گرفت. از نظر نگارنده مبادی علمی دانش قرائت را می‌توان در دو دسته مبادی تاریخی و غیر تاریخی مورد بررسی قرار داد. به عبارت دیگر تکیه گاه عالم قرائت قبل از ورود به دانش قرائت دو نوع باور و دانش است. بخشی از باورها و مبادی دانش قرائت تاریخی هستند. مسائلی مانند تواتر قرائت، تأثیرگذاری رسم بر قرائت و بالعکس از مباحث تاریخی به شمار می‌آید. برخی دیگر از مباحث تاریخی نیست به عنوان نمونه احادیثی مانند احادیث سبعة احرف، حجیت قرائت و عدم تحریف قرآن کریم از جمله مسائل غیر تاریخی و علمی مقدماتی در حوزه دانش قرائت به شمار می‌آیند.

در یک تقسیم‌بندی جامع می‌توان مبادی علوم را به روش شناسانه، تاریخی، تصویری، تصدیقیه و اثباتیه، تقسیم نمود. مبادی روش شناسانه، رده‌بندی و روش تحقیق در دانش راه مشخص می‌کنند. مبادی تاریخی، تاریخ علم و تاریخ موضوع را روش می‌نمایند. مبادی تصویری، تعریف علم، تعریف موضوع، تعریف اعراض ذاتیه و فائده علم را عهده دارند. مبادی تصدیقیه، اصول متعارفه خاص و عام و اصول موضوعه را توضیح داده و مبادی اثباتیه، اثبات وجود موضوع و اثبات وجود محمولات دانش را بیان می‌کنند (فتح اللهی، متدولوژی علوم قرآنی، ۱۳۹۸ ش: ۲۱۷).

ب: مبادی غیر معرفتی دانش

مراد از مبادی غیر معرفتی، عوامل تأثیر گذار روانی و اجتماعی در پیدایش و رشد یا افول دانش قرائت یا نظریه‌ها و روش‌های قرائت قرآن کریم است. توجه به این امر در میان دانشمندان اسلامی دارای سابقه است. مراد از این مسئله، تبیین روان‌شناختی و جامعه‌شناختی دانش قرائت و رفتار جمعی و تأثیرگذار عالمان دانش قرائت است.

زمینه‌های تحقیق در مبادی غیر علمی دانش قرائت

این سؤالات را می‌توان در دو بعد روشی و محتوایی به شکل ذیل ارائه داد:

یکم: سؤالات مربوط به روش شناسی دانش

۱- کاربردهای اجتماعی دانش قرائت چگونه قابل کشف و ارزیابی است؟

۲- اثرات مثبت یا منفی دانش قرائت بر دانشمندان، عامه مردم و سیاستمداران چگونه قابل

ارزیابی است؟

۳- نقش سیاستمداران بر رشد و افول یا جهت دهی به دانش قرائت چگونه قابل ارزیابی است؟

۴- عوامل پیدایش یا تضعیف نظریه‌های مختلف در دانش قرائت چگونه قابل بررسی است؟

۵- تأثیر برخی از تمدن‌های بزرگ مانند اندلس، صفویه و انقلاب اسلامی ایران بر دانش قرائت با

چه شیوه‌هایی قابل بررسی است؟

۶- تأثیرهای محیط‌های مختلف زندگی و علمی دانشمندان قرائت کدامند؟

۷- پیشینه توجه به مبادی غیر علمی دانش قرائت در میان دانشمندان اسلامی چیست؟

دوم: سؤالات محتوایی

۱- کاربردهای اجتماعی دانش قرائت کدامند؟

۲- اثرات مثبت دانش قرائت بر جامعه دانشمندان، عامه مردم و سیاستمداران چه بوده است؟

۳- اثرات منفی دانش قرائت بر جامعه دانشمندان، عامه مردم و سیاستمداران چه بوده است؟

۴- نقش سیاستمداران بر رشد و افول یا جهت دهی به دانش قرائت چه بوده است؟

۵- تأثیرات متقابل جامعه و دانش قرائت کدامند؟

۶- ارتباط دانشمندان قرائت با لایه‌های مختلف جامعه و میزان تأثیرگذاری بر آنان چه بوده است؟

۷- پارادایم‌های مهم در دانش قرائت کدامند؟

۸- علل اجتماعی دوام برخی از نظریات در دانش قرائت کدام است؟

۷. غایت و کارکرد و پیامدهای فردی و اجتماعی دانش قرائت

غایت به معنی نتیجه و مقصود و اثر حاصل از شیء و به معنی هدف و فایده آمده است، از نظر

مفهوم فلسفی عبارت از چیزی است که «لاجله یکون الشئ» و هر گاه آثار و نتایج مترتب بر فعلی

باعث صدور فعل از فاعل گردد، آن آثار و نتایج را غرض و علت غایی آن فعل می‌نامند و بدیهی که فاعل مستکمل به آن آثار و نتایج است؛ یعنی فاعل فعل را برای رسیدن به آن نتایج انجام می‌دهد (سجادی، فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا، ۱۳۷۳ ش: ۳۶۹).

غایت هر علمی آن چیزی است که به خاطر آن به فراگیری آن علم، پرداخته می‌شود (حاجی خلیفه، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، ۱۳۶۰: ۱/۱۰)، هدف از تحصیل یک علم، بستگی به آلی بودن و اصالی بودن آن نیز دارد. در علوم آلی هدف راهیابی به معارف علم اصالی است.

توجه به کارکرد دانش از مسائلی است که پس از تحلیل هدف دانش و فائده آن، می‌توان درباره آن سخن گفت. تأثیر یک دانش در محیط جامعه و نوع استفاده‌هایی که از یک دانش انتظار می‌رود، در این قسمت قابل طرح است. توضیح خدمتی یا کارکردی یک پدیده مانند دانش، در مباحث جامعه‌شناسی نیز مورد توجه قرار گرفته است (حقیقت، روش‌شناسی علوم سیاسی، ۱۳۹۱ ش: ۲۳۸). این توضیحات در راستای غایت دانش قابل تحلیل است.

کارکردهای مورد انتظار از دانش قرائت را می‌توان بر اساس نوع مخاطبان، به خاص یا عام و یا بر اساس نوع تأثیرگذاری در بین جامعه مورد بررسی قرار داد. این نوع از کارکردها درباره دانش قرائت را می‌توان به ترتیب قرون مختلف و به روش تاریخی انجام داد. بررسی کارکردهای دانش قرائت در طول تاریخ مقدمه‌ای تا با روشی منطقی به تحلیل آن‌ها پرداخت و برای رسیدن به کارکرد مطلوب از دانش قرائت روش‌های جدید و نوینی را ارائه کرد.

اول. سؤال‌های مرتبط با کارکرد تاریخی دانش قرائت عبارتند از:

- ۱- تأثیرات دانش قرائت در علوم مختلف چگونه بوده است؟
- ۲- دانش قرائت چه تأثیری در معیشت اقتصادی جامعه اسلامی داشته است؟
- ۳- کارکرد قرائت در سبک زندگی اسلامی چگونه بوده است؟
- ۴- جریان‌های سیاسی موجود در جهان اسلام چه تأثیراتی را از دانش قرائت اتخاذ نموده‌اند؟
- ۵- کارکردهای اخلاقی دانش قرائت در قرون مختلف کدامند؟
- ۶- کارکردهای ادبی دانش قرائت در قرون مختلف کدامند؟
- ۷- کارکردهای کلامی دانش قرائت در قرون مختلف کدامند؟
- ۸- کارکردهای دانش قرائت در اثبات اعجاز قرآن در جوامع اسلامی و غیر اسلامی چگونه بوده است؟

دوم. سؤالات منطقی و مرتبط با کارکرد بایسته دانش

- ۱- کارکرد شایسته و مورد انتظار از دانش قرائت در علوم مختلف چیست؟
- ۲- تأثیرات بایسته دانش قرائت در اقتصاد اسلامی کدامند؟
- ۳- رابطه ایده‌آل میان سبک زندگی اسلامی و دانش قرائت چیست؟
- ۴- عوامل و موانع ایجاد تأثیرات اصولی و صحیح دانش قرائت بر جریان‌های سیاسی کدامند؟
- ۵- کارکردهای نظریه‌های مرتبط با اعجاز قرآن کریم و دانش قرائت در دانشگاه‌های علمی و تأثیر بر علوم مختلف کدامند و چگونه قابل بررسی است؟

۸. مطالعه تطبیقی گرایش‌های مختلف دانش قرائت

گرایش در لغت به معنای تمایل و علاقه به سمت چیزی اعم از شیء مادی یا تفکری خاص است. گرایش‌ها عمدتاً تحت تأثیر علاقه محققان و دانشمندان، تخصص‌های آنان و استعداد آنان در عرصه‌ای خاص شکل می‌گیرد. در تاریخ پر تلاطم دانش قرائت هر کدام از دانشمندان علم قرائت و محققان این عرصه گرایش‌های متعددی را در این علم ایجاد کرده‌اند که این گرایش‌ها گاه در قالب علمی مستقل رشد کرده است. یکی از این گرایش‌ها، گرایش‌های ادبی است. این گرایش منجر به شکل‌گیری دانش احتجاج شده است.

از جمله این گرایش‌ها، گرایش رشته‌های دانشگاهی مرتبط با حوزه دانش قرائت است. در جامعه المصطفی العالمیه به عنوان یکی از دانشگاه‌های بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران، رشته دکتری قرائت تطبیقی طراحی شده است. گرایش‌های دیگری که در دکترای قرائت مورد توجه قرار گرفته است، گرایش مطالعات دانش قرائت با تأکید بر رسم المصحف و ضبط المصحف قرآن کریم است. بررسی زبان‌شناسی، آواشناسی و موسیقایی قرائت قرآن کریم نیز از دیگر گرایش‌ها در این عرصه به شمار می‌رود.

۹. نسبت و مناسبات دانش قرائت با علوم و رشته‌های علمی همگون و مرتبط

در این مسئله از مسائل فلسفه دانش قرائت به بیان نسبت و تأثیر و تأثر دانش قرائت با علوم دیگر پرداخته می‌شود. دانش قرائت دانشی است که از بسیاری از علوم اثر می‌پذیرد و در بسیاری از علوم نیز اثرگذار است. تعامل دانش قرائت با دانش علوم قرآنی خصوصاً در بحث اعجاز قرآن از جمله این

زمینه‌هاست. نظرات متعددی در موضوع اعجاز قرآن کریم از سوی دانشمندان علوم قرآنی مطرح شده است. فهم بسیاری از این نظریات مانند نظریه مصطفی صادق رافعی در کتاب «اعجاز القرآن و بلاغة النبویه» بدون فهم دانش قرائت و تجوید امکان‌پذیر نیست. از سوی دیگر کسانی که در حیطه اعجاز قرآن نظریه‌پردازی کرده‌اند، با مطالعه مباحث دانش قرائت به نظریات ویژه‌ای در خصوص اعجاز قرآن دست یافته‌اند. علاوه بر مصطفی صادق رافعی کسان دیگری مانند سیوطی در «الاتقان فی علوم القرآن» و کتاب «معتک الاقران فی اعجاز القرآن»، ادعای اعجاز قرآن در قرائت را مطرح کرده است. از دیدگاه نگارنده علوم مرتبط با دانش قرائت که به شکل جدی با این علم تعامل دارند، در پنج دسته ذیل قابل تقسیم بندی هستند:

یک. علوم لفظی

مراد از این علوم، دانش‌هایی است که فارغ از محتوای قرائت و معنای آیات قرآن کریم، صرفاً به ظاهر آن‌ها و شیوه تلفظ ظاهری آن‌ها می‌پردازد. علم قرائت و تجوید از این دسته به شمار می‌آیند. از نمونه‌های کتب قرائت می‌توان به اثر أحمد بن محمد البنا الدمیاطی (ت ۱۱۱۷ ه) از علمای قرن دوازدهم نام برد. وی کتابی در اختلاف قرائت با عنوان «إتحاف فضلاء البشر بقراءات القراء الأربعة عشر» تألیف نمود. وی در ابتداء اسامی قاریان چهارده‌گانه را همراه با طریق نقل آنان ذکر و سپس به بررسی و توضیح موضوعاتی همچون: ادغام حکم نون ساکن، مدّ و قصر و وقف بر آخر کلمه پرداخته است. وی بیشترین قسمت کتاب را اختصاص داده به بررسی اختلاف قراءات درباره کلمات که در این زمینه تمام سوره‌ها را ذکر و موارد اختلافی را بیان و سبب آن‌ها را نیز شرح می‌دهد.

از دیگر کتب قرائت کتاب «الهادی شرح طيبة النشر فی القراءات العشر» است که توسط محمد سالم محیسن تألیف شده است. کتاب پیرامون یکی از موضوعات مهم علوم قرآنی؛ یعنی مسئله تجوید و قراءات نوشته شده است. مؤلف که یکی از قرآن‌پژوهان معاصر و از اساتید دانشگاه مدینه منوره است، کتاب را درباره شرح طيبة النشر ابن جزری نوشته است و در حقیقت این کتاب شرحی است بر منظومه ابن جزری، که در آن ابیات این منظومه به صورت مبسوط شرح داده شده است.

دو. علوم شکلی

مراد از این علوم، دانش‌هایی است که به شیوه و شکل نگارش قرآن کریم مربوط می‌شود. دانش‌های علم الرسم و علم الضبط از این دسته هستند. علم الرسم، دانشی است که در آن شیوه نگارش حروف و کلمات و جملات قرآن کریم بررسی

می‌شود. در اصطلاح علوم قرآنی رسم به معنای نگارش به دو نوع تقسیم می‌شود: رسم قیاسی و رسم توقیفی. رسم قیاسی همان چیزی است که امروزه به آن، قواعد الاملاء گفته می‌شود؛ اما رسم توقیفی عبارت است از نحوه نگارش ویژه کلمات قرآن کریم و منظور از نگارش ویژه، نگارش خاصی است که با قواعد املائی عربی و رسم قیاسی متفاوت است. مثلاً کلمه «شیء» (کهف/۲۳) در قرآن کریم به صورت: «شای» نوشته می‌شود.

علم الضبط در میان دانشمندان، این‌گونه تعریف شده است که: العلم الذی یبحث فی طريقة نقط الكلمات و الحروف القرآنية، نقط إعراب و نقط إعجام و ما یتعلق بذلك من رموز و حركات. یعنی علم الضبط علمی است که درباره شیوه علامت گذاری کلمات و حروف قرآن کریم و هر آنچه به آن مربوط می‌باشد، بحث می‌کند. برخی دیگر در تعریف این علم آورده‌اند که: «علم يعرف به ما یدل علی عوارض الحروف الّتی هی الفتح و الضم و الکسر و السکون و الشد و المد و نحو ذلك ... و موضوعه: العلامات الدالة علی تلك العوارض من حیث وضعها و ترکها و کیفیتها و محلها و لونها و غیر ذلك (مفلح القضاة؛ شکرى؛ منصور، ۱۴۲۲ ق: ۱۹۲). بر اساس این تعریف علم ضبط بر ویژگی‌هایی که بر حروف عارض می‌شود مانند فتحه، ضمه، کسر، سکون و مانند آن بحث می‌نماید.

در مجموع دو تعریف فوق بر این مطلب اشاره دارد که علم ضبط به شیوه نگارش اصل حروف نمی‌پردازد و بر علامات آن متمرکز می‌شود.

از جمله آثار فاخر در عصر حاضر در زمینه رسم المصحف، کتاب گرانسنگ نویسنده معاصر عراقی، غانم قدوری الحمد است. کتاب پیرامون یکی از موضوعات علوم قرآنی، یعنی رسم الخط قرآن نوشته شده است مؤلف در این کتاب مسئله رسم الخط مصحف را تشریح کرده است، وی در فصل اول که فصل مقدماتی نام دارد موضوعاتی همچون: نگارش خط عربی و ویژگی‌های آن پیش از رسم الخط عثمانی را بررسی نموده است. در فصل دوم تاریخ نگارش و جمع آوری قرآن کریم را در زمان پیامبر ﷺ و در عهد خلیفه اول و نیز یکسان نمودن مصاحف در زمان خلیفه سوم توضیح داده است. در فصل سوم منابع رسم الخط عثمانی و کتاب‌هایی که درباره رسم مصحف تألیف شده را نام برده، ویژگی‌های رسم مصحف عثمانی را بیان کرده است. در فصل چهارم درباره علامت‌های حروف و حرکات آن‌ها در رسم الخط مصحف عثمانی سخن گفته و فصل پنجم را به عنوان تکمیل‌کننده مباحث فصل قبل ذکر و در آن مباحثی همچون: علامت‌های کوتاه، علامت‌هایی که حروف مشابه را مشخص

می‌کنند، توضیح داده شده است. نکته قابل ذکر برای اهمیت و ارزش این کتاب، توضیحات گسترده و مسبوط آن است که در هر مبحثی که وارد شده است موضوع را به صورت کافی و کامل بحث نموده است.

سه. علوم محتوایی

مراد از این علوم، دانش‌هایی است که در راستای بررسی قرائت قرآن کریم، به بررسی محتوای آیات می‌پردازند. علم وقف و ابتداء از این دسته به شمار می‌آید.

دانش وقف و ابتداء دانشی است که در آن اقسام و مواضع وقف و ابتداء و قواعد آن‌ها بحث می‌شود. یکی از محققان در تعریفی جامع و مانع از وقف می‌نویسد: «وقف» در اصطلاح، عبارت است از قطع صدا از کلمه، مدت کوتاهی که معمولاً در آن نفس می‌کشند، با قصد قرائت مجدد و نه نیت اعراض و این نحو، هم در رأس آیات و هم در بین آن‌ها می‌تواند باشد، ولی در وسط کلمه یا جایی که از نظر رسم الخط، کلمه‌ای به کلمه‌ای دیگر متصل است، وقف وجود ندارد (شاکر، قواعد وقف و ابتداء در قرآن کریم، ۱۳۸۱ ش: ۳۱).

از نظر قرائت، دو نوع ابتداء وجود دارد: ۱. ابتداء، به معنای شروع قرائت قرآن؛ ۲. ابتداء، به معنای شروع مجدد یا ادامه قرائت بعد از وقف. شروع کلام الله مجید با استعاذه و بسمله از آداب قسم اول به شمار می‌آید. ابتدای تام، کافی، حسن و قبیح از اقسام نوع دوم است (شاکر، قواعد وقف و ابتداء در قرآن کریم، ۱۳۸۱ ش: ۳۱).

از جمله آثاری که درباره وقف و ابتداء در دوره معاصر تدوین شده است می‌توان به کتاب «الوقف القرآنی و اثره فی الترجیح عند الحنفیه» اثر عزت شحاته کرار اشاره کرد. نویسندگان پس از بررسی این موضوع، تأثیر آن را در آراء فقهی حنفی‌ها یادآور می‌شود؛ چراکه به گفته نویسندگان فقیهان حنفی در برخی موارد برای ترجیح دیدگاه فقهی خویش بر سایر دیدگاه‌ها به وقف استناد جسته‌اند و از آن به عنوان مرجعی فقهی بهره برده‌اند. نگارنده ابتداء به بیان آیاتی که در این نوشتار موضوع بحث قرار گرفته‌اند پرداخته، پس از آن به خاستگاه قرائات مختلف پرداخته و فوائد تعدد قرائات و ارکان قرائت صحیح را یادآور می‌شود و در ادامه به تعریف وقف و اهمیت آن، اقسام وقف (تام، کافی، حسن و قبیح) و نیز رموز وقف پرداخته و غیر توقیعی بودن وقف در آیات را یادآور می‌شود. در بخش دیگری از کتاب به بررسی تأثیر وقف در ترجیح آراء فقهی حنفیه بر دیدگاه فقهاء سایر مذاهب پرداخته شده و ادله حنفیه بر ترجیح دیدگاه خویش بیان و مورد مناقشه قرار گرفته و دیدگاه برگزیده در موضوع مورد نظر

ارائه شده است (ر.ک، شحاته کرار، الوقف القرآنی و اثره فی الترجیح عند الحنفیه، ۱۴۲۴ ه.ق).

از دیگر آثار در این باره کتاب «مبانی وقف و ابتداء» اثر استاد محمدرضا شهیدی پور است. این کتاب گرچه به عنوان مبانی نامبردار است؛ اما در آن سخن از قواعد و ذکر موارد متعدد وقف و ابتداء به میان آمده است. در این نوشتار، با اشاره به برخی از مبانی وقف و ابتداء، به بیان اقسام وقف و دیدگاه‌های بزرگان این علم پرداخته شده است. در ادامه پس از بیان اقسام وقف و قواعد آن در قرآن کریم، موارد وقف‌های قرآنی به صورت موضوعی بیان گردیده است (ر.ک، شهیدی پور، مبانی وقف و ابتداء، ۱۳۹۳ ش).

از دیگر آثار مرتبط با دانش وقف و ابتداء کتاب پژوهشی در وقف و ابتداء اثر سید جواد سادات فاطمی است. این کتاب در ابتدا به بررسی دانش وقف و ابتداء در میان مسلمانان می‌پردازد و در ادامه به معرفی کتاب‌هایی که در این زمینه به رشته تحریر در آمده‌اند، اشاره می‌نماید.

تعریف وقف و ابتداء و ضرورت آشنایی با قواعد این دو، مبانی و معیارهای اصولی وقف و اقسام وقف، قواعد و اقسام ابتداء و اقسام ابتداء و نیز ارائه روشی جدید برای تقسیم‌بندی وقف و ابتداء، محتوای کتاب را شکل می‌دهند. در سال ۱۳۸۲ شمسی از سوی انتشارات «به نشر» (انتشارات آستان قدس رضوی) منتشر شده است.

کتاب «تقیید وقف الهبطی»، اثر الشیخ محمد بن ابی جمعة الهبطی، با تحقیق دکتر حسن ابن أحمد وجاج، توسط انتشارات الدار البیضاء، در سال ۱۹۹۱ میلادی به چاپ رسیده است (ابن حموش، الهدایة إلى بلوغ النهایة، ۱۴۲۹ ه. ق: ۱۳/۸۵۵۶).

عبدالله علی میمونی نیز کتابی با عنوان «فضل علم الوقف و الابتداء» تألیف کرده است که در آن جایگاه این علم و احادیث مرتبط با وقف و نحوه وقف بر رؤس آیات آورده شده است (میمونی، فضل علم الوقف و الابتداء، ۱۴۲۳ ه. ق: ۱۰).

از جمله تألیفات معاصر در این رابطه می‌توان به کتاب قواعد وقف و ابتداء در قرائت قرآن کریم اشاره داشت که توسط محمد کاظم شاکر نگارش یافته است. این کتاب که برای تدریس در این موضوع تألیف شده است، در بردارنده یازده فصل است. وی کتاب خود را در سه موضوع اصلی اقسام وقف، اقسام ابتداء و مسائل متفرقه وقف شکل داده است (ر.ک، شاکر، قواعد وقف و ابتداء در قرائت قرآن کریم، ۱۳۸۴ ش).

عموم نویسندگان وقف و ابتداء متأثر از کتب تفسیری اهل سنت هستند و جای خالی نوشته‌هایی که مانند کتاب قواعد وقف و ابتداء اثر محمدکاظم شاکر و مبانی وقف و ابتداء اثر محمدرضا شهیدی‌پور، بر اساس دیدگاه تفسیری شیعه و مکتب اهل بیت، به تحلیل وقف و ابتداء پرداخته باشد، کاملاً محسوس است. البته در کتب مذکور از دیدگاه‌های اهل سنت، به دلیل فعالیت‌های بسیار آنان در این زمینه استفاده‌های فراوانی شده است. بر همین اساس تدوین مباحثی در این باره به صورت تطبیقی میان شیعه و اهل سنت نیز بسیار مثمر ثمر خواهد بود.

چهار. علوم لفظی - محتوایی

مراد از این علوم، دانش‌هایی است که در بررسی قرائت قرآن کریم، هم به جنبه ظاهری و هم جنبه معنایی قرآن کریم توجه دارند. دانش‌های احتجاج، علم الاصوات، صوت و لحن از زمره این دانش‌ها به شمار می‌آیند.

آن چیزی که می‌توان با توجه به کتب احتجاج، برای معنای اصطلاحی آن انتخاب کرد، بیان علت و دلیل هر قرائتی است که یک قاری انتخاب کرده است. بسیاری از این علل، نحوی و لغوی هستند (النیربانی، الجوانب الصوتية في كتب الاحتجاج للقراءات، ۱۴۲۷ ق: ۱۴). برخی از این علل نیز به شکل و شیوه رسم الخط بر می‌گردند.

«وجوه القراءات» (طالقانی، علوم قرآن و فهرست منابع، ۱۳۶۱ ش: ۲۳۸)؛ و «علل القراءات» (محیسن، محمد سالم، الهادی شرح طيبة النشر فی القراءات العشر، ۱۴۱۷ ق: ۹)؛ و «معانی القراءات» و «إعراب القراءات» و «توجيه القراءات» از دیگر اصطلاحات مترادف با احتجاج است که در برخی از زمان‌ها و آثار، کاربرد داشته است (طالقانی، علوم قرآن و فهرست منابع، ۱۳۶۱ ش: ۲۶۳).

در تکمیل رابطه اصطلاحات فوق، ذکر این نکته خالی از فائده نیست که هر کدام از این اصطلاحات به گوشه‌ای از مراحل احتجاج اشاره دارد. در احتجاج قرائات، استدلال‌هایی برای هر قرائت آورده می‌شود و از این رو می‌توان اصطلاح «علل القرائات» و «احتجاج» را به کار برد. یکی از زمینه‌های احتجاج بررسی ترکیب جملات و آیات قرآن کریم است که بر همین اساس اصطلاح «اعراب القرآن» استفاده می‌شود. اصطلاح «توجيه القرائات» نیز ناظر به هدف از احتجاج قرائات دارد. «وجوه القرائات» نیز ناظر به اختلاف قرائات یا علل به کار رفته در احتجاج آن‌هاست. یکی از مراحل احتجاج پس از اعراب و بررسی آیات دست‌یابی به معنا و مفهوم آیات است، از این رو، اصطلاح

«معانی القرائات» نیز به رفته است.

کتاب «المغنی فی توجیه القرائات العشر المتواتره» اثر دکتر محمد سالم محیسن از کتب متأخر در این زمینه است. نویسنده که از اساتید علوم ادبی و علوم قرآنی جامعه اسلامی مدینه منوره است، در این کتاب بر اساس ده قرائت ابن جزری در النشر، به بیان قرائات و تعلیل آنها روی آورده است. وی این کار را بر اساس ترتیب سوره‌های قرآن کریم انجام داده است. وی در آغاز کتاب بیش از ۵۸ مورد از منابع مهم در زمینه قرائات و احتجاج را که از آنها در تألیف کتاب بهره مند شده است، معرفی می‌کند. تاریخ قرائات عشر و قاریان آنها، مباحث اصول قرائات و قواعد تجویدی، مباحثی است که به عنوان مقدمه قبل از ورود به سوره حمد مورد توجه قرار داده است (محیسن، المغنی فی توجیه القرائات العشر المتواتره، ۱۴۰۸ ق: ۱۵/۱).

از کتاب‌های تألیف شده معاصر در این باره می‌توان به کتاب «القرائات الشاذة دراسه صوتیه و دلایه» تألیف حمدی سلطان حسن احمد العدوی از اساتید ادبیات و قرائات الازهر مصر است. وی در این کتاب به بررسی مشابهت‌ها و تفاوت‌های قرائات شاذه و جایگاه لهجه‌های عرب در آن، می‌پردازد. نویسنده در این کتاب تحت تأثیر دیدگاه‌های ابن عطیه در المحرر الوجیز است (حمدی، القرائات الشاذة دراسه صوتیه و دلایه، ۱۴۲۷ ق: ۱۱).

«القرائات الشاذة و توجیها من لغة العرب» اثر عبدالفتاح قاضی است که در آن به بررسی اصول و ضوابط قرائات شاذه و شیوه احتجاج آنها در زبان عربی پرداخته است (القاضی، القرائات الشاذة و توجیها من لغة العرب، ۱۴۰۱ ق: ۷).

در همین رابطه دکتر عبدالعلی المسئول کتابی با عنوان «القرائات الشاذة ضوابطها و الاحتجاج بها» تألیف نموده است (المسئول، القرائات الشاذة ضبطها و الاحتجاج بها، ۱۴۲۹ ق: ۱۱). وی در این کتاب ضوابط قرائات شاذه را بررسی و جایگاه آنها را در دانش‌های اسلامی مانند فقه و ادبیات تبیین کرد.

از دیگر علوم لفظی - محتوایی می‌توان به دانش علم الاصوات اشاره داشت علم الاصوات، فونتیکی):

دانش آواشناسی، که در عربی به آن علم الاصوات و در انگلیسی فونتیکی (phoneti) گفته می‌شود. به مطالعه و توصیف علمی آواهای زبان می‌پردازد. موضوع آواشناسی ممکن است، آواهای یک زبان

بخصوص، مثلاً زبان فارسی باشد. این گونه مطالعات آوایی را آواشناسی آن زبان به خصوص، مثلاً آواشناسی فارسی می‌گویند.

گاهی نیز، موضوع آواشناسی ممکن است، به طور کلی آوای زبان باشد. این گونه بررسی‌های آوایی را آواشناسی همگانی می‌نامند. هر یک از دو دانش: تجوید و آواشناسی، هدف واحدی را دنبال می‌کنند و آن توصیف آوایی است که در اندام‌های گفتار انسان پدید می‌آید؛ اما محدوده هر یک متفاوت است. دانش تجوید، به توصیف آوای زبان عربی که در تلاوت قرآن بکار می‌روند، می‌پردازد؛ اما آواشناسی زبان عربی، به توصیف آوای عربی، به طور مطلق می‌پردازد (ستوده نیا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، ۱۳۷۸ ش: ۴).

پنج. علوم تاریخی

علوم تاریخی در این حوزه، علمی هستند که به مطالعات تاریخی مرتبط با حوزه قرائت می‌پردازند. دانش‌هایی مانند، تاریخ قرائت، تاریخ قرآن، طبقات قراء از این جمله هستند. کتب علوم قرآنی معاصر نیز عمدتاً به مباحث تاریخی دانش قرائت اشاره دارند.

بسیاری از کتب علوم قرآنی در بخشی از مباحث خود به قرائت، تاریخ قرائت، تعدد و اسباب تعدد آن می‌پردازند. برخی از آنها در ضمن طرح مباحث تعدد قرائت به بیان برخی از مصادیق پرداخته و احتجاجات تفسیری یا ادبی خود را ارائه می‌نمایند. به عنوان نمونه محمد هادی معرفت در هنگام بحث از تعدد قرائت به بیان برخی از موارد اختلاف و حجت آن‌ها می‌پردازد. در بحث حجیت قرائت و بررسی ملاک مطابقت با رسم الخط و ادبیات عربی، برخی از قرائت به نحو مختصری مورد بررسی قرار می‌گیرد که می‌تواند جمع آوری آن‌ها مطالب مفیدی را در زمینه احتجاج عرضه نماید (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ ق: ۱۱۹/۲؛ عتر، علوم القرآن الکریم، ۱۴۱۶ ق: ۱۴۷؛ مرکز الثقافة و المعارف القرآنیة، علوم القرآن عند المفسرین، ۱۳۷۵ ش: ۵۵/۲).

۱۰. آسیب‌شناسی و کشف بایسته‌های دانش

واژه آسیب‌شناسی (pathology) از ریشه یونانی path=patho به معنای رنج، محنت، احساسات و غضب و logy به معنای دانش و شناخت، ترکیب شده است. آسیب‌شناسی در اصطلاح علوم طبیعی به معنای مطالعه و شناخت عوامل بی‌نظمی‌ها در ارگانیسم انسانی جهت درمان بیماری‌های جسمانی است (حق شناس، حسین، سامعی، نرگس، انتخابی، فرهنگ معاصر هزاره (انگلیسی فارسی): ۱۰۱۷). علوم اجتماعی در اثر مشابهت‌سازی (در قرن نوزدهم میلادی) میان ساختار بدن انسان و ساختار

جامعه و بیماری‌های اعضای انسان و بحران‌های اجتماعی، دانش جدیدی به نام آسیب‌شناسی اجتماعی جهت مطالعه عوامل و ریشه‌های بی‌نظمی‌ها و بیماری‌های اجتماعی پدید آورد (خسروپناه، آسیب‌شناسی دین پژوهی معاصر، ۱۳۸۹ ش: ۲۴).

آسیب‌شناسی در مباحث فکری و نظری به معنای کشف نقدها و کاستی‌های اندیشه‌ای، به منظور جلوگیری از بازیافت آن‌هاست. (خسروپناه، آسیب‌شناسی دین پژوهی معاصر، ۱۳۸۹ ش: ۲۵).
آسیب‌شناسی در دانش قرائت زوایای مختلفی دارد. یکی از این زوایا، آسیب‌شناسی کتب مدون شده است. بسیاری از کتب تألیف شده در این حیطه به تکرار مطالب پرداخته‌اند. نبودن سامان دهی مشخص و منطقی در ارائه مسائل دانش قرائت نیز یکی از این آسیب‌هاست.
خلط مبانی دانش قرائت و مسائل اصلی آن باعث شده است تا جداسازی مسائل کلیدی دانش از مباحث غیر مرتبط مشکل باشد.

در بیانی مختصر می‌توان رابطه مبادی و مسائل را این‌گونه بیان نمود.

- ۱- مبادی یک دانش عمدتاً بیرون هستند و جز به ضرورت در داخل دانش مطرح نمی‌شوند. برخلاف مسائل دانش قرائت که در دانش قرائت بحث می‌شوند.
 - ۲- آگاهی دقیق از مسائل دانش قرائت فرع فراگیری مسائل دانش قرائت را دارا می‌باشند و رابطه میان این دو رابطه مقدمه و ذی‌المقدمه است.
- نکته دیگری که در بحث آسیب‌شناسی می‌توان به آن اشاره داشت آن است که توجه به تاریخ قرائت قرآن کریم نظام‌مند نیست و در میان تألیفات مختلف سیر ساختار دانش قرائت در طول تاریخ مورد غفلت واقع شده است.

نتیجه

- ۱- فلسفه دانش قرائت یکی از فلسفه‌های مضاف به علوم است.
- ۲- فلسفه دانش قرائت دارای ده مسئله کلیدی است. مسائل مهم فلسفه دانش قرائت شامل بررسی ساختار دانش قرائت، تحلیل مبادی معرفتی و غیر معرفتی آن، کارکردهای دانش قرائت، رویکردها و روش‌های مطالعاتی و علمی در حوزه دانش قرائت و خدمات دانش قرائت به علوم دیگر است.

- ۳- هر کدام از مسائل کلیدی بایسته‌های فراوانی به لحاظ تحقیقی دارا هستند. این بایسته را می‌توان با توجه به سیر دانش قرائت و نیازهای جامعه امروز و پیدایش علوم و تحقیقات جدید احصا نمود.
- ۴- از جمله روش‌های تحقیق در حوزه علوم و فنون قرائت می‌توان به روش‌های توصیفی تحلیلی، میدانی، تجربی و تاریخی اشاره کرد.

منابع

۱. ابراهیمی، مرتضی، بررسی ضرورت‌های مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه علوم انسانی، مجله مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۳۹۳ ش، شماره ۲۲.
۲. ابن الجزری، ابوالخیر، محمد بن محمد، التمهید فی تجوید القرآن، موسسه الرساله، بیروت: ۱۴۲۱ ه.ق.
۳. ابن حموش، مکی، الهدایة إلى بلوغ النهایة، جامعة الشارقة، كلية الدراسات العليا و البحث العلمي، امارات - شارجه: ۱۴۲۹ ه. ق.
۴. الباز، محمد بن عباس، مباحث فی علم القرائات مع بیان اصول روايه حفص، دارالکلمه، قاهره: ۱۴۲۵ ه.ق.
۵. بستان (نجفی)، حسین، گامی به سوی علم دینی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: چاپ سوم، ۱۳۹۱ ش.
۶. بوعلانی، مصطفی، فی الصوتیات العربیه و الغربیه، عالم الکتب الحدیث، اربد: ۲۰۱۰ م.
۷. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، دار احیاء تراث العربی، بیروت: ۱۳۶۰ ه.ق.
۸. حجتی، محمد باقر، تاریخ قرآن کریم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران: چاپ شانزدهم، ۱۳۸۱ ش.
۹. حسین‌زاده، محمد، مؤلفه‌ها و ساختارهای معرفت بشری؛ تصدیقات یا قضایا، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، زمزم، قم: ۱۳۹۳ ش.
۱۰. حقیقت، سید صادق، روش شناسی علوم سیاسی، انتشارات دانشگاه مفید، قم: چاپ سوم، ۱۳۹۱ ش.
۱۱. خسروپناه، عبدالحسین، آسیب شناسی دین پژوهی معاصر، سازمان انتشارات و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران: ۱۳۸۹ ش.
۱۲. خسروپناه، عبدالحسین، فلسفه فلسفه اسلامی، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه

- اسلامی، تهران: ۱۳۸۹ ش.
۱۳. الدمیاطی، احمد بن محمد بن عبد الغنی، اتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربعة عشر، دار الکتب العلمیة، بیروت: ۱۴۲۲ ق.
۱۴. رشاد، علی اکبر، «فلسفه‌های مضاف»، مجله قبسات شماره ۳۹-۴۰، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تابستان ۱۳۸۵.
۱۵. رضایی اصفهانی، محمد علی، دانش مهر، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، قم: ۱۳۸۵.
۱۶. رضایی اصفهانی، محمد علی، منطق تفسیر قرآن ۳، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، قم: ۱۳۸۹ ش.
۱۷. ستوده نیا، محمد رضا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، رایزن، تهران: ۱۳۷۸ ش.
۱۸. سجادی، سید جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، کوشش، تهران: ۱۳۷۳ ش.
۱۹. شاکر، محمد کاظم، قواعد وقف و ابتدا در قرائت قرآن کریم، بوستان کتاب قم، قم: چاپ پنجم، ۱۳۸۴ ش.
۲۰. شحاته کرار، عزت، الوقف القرآنی و أثره فی الترجیح عند الحنفیة، مؤسسة المختار، القاهرة: ۲۰۰۳/۱۴۲۴.
۲۱. سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، جلال الدین عبد الرحمن ابن ابی بکر، دار الکتب العربی، بیروت: چاپ دوم، ۱۴۲۱ ه.ق.
۲۲. شهیدی پور، محمدرضا، مبانی وقف و ابتداء، انتشارات جامعه المصطفی العالمیه، قم: ۱۳۹۴ ش.
۲۳. الشافعی الحفیان، احمد محمود عبد السميع، اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات، دارالکتب العالمیه، ۱۴۲۲ ه.ق.
۲۴. طالقانی، سید عبد الوهاب، علوم قرآن و فهرست منابع، دارالقرآن الکریم، قم: ۱۳۶۱.
۲۵. عتر، نورالدین، علوم القرآن الکریم، مطبعة الصباح، دمشق: چاپ ششم، ۱۴۱۶ ه.ق.
۲۶. فتح اللهی، ابراهیم، متدلوژی علوم قرآنی، دانشگاه امام صادق، تهران: چاپ دوم، ۱۳۹۸ ش.
۲۷. القاضی، عبد الفتاح، القرائات الشاذة و توجیها من لغه العرب، دار الکتب العربی، بیروت: ۱۴۰۱ ق.

۲۸. قدوری الحمد، غانم، دراسات صوتیه عند علماء التجوید، دار عمار، عمان: ۱۴۲۴ ه.ق.
۲۹. قراملکی، احد فرامرز، روش شناسی مطالعات دینی، انتشارات دانشگاه علوم رضوی اسلامی، مشهد مقدس: چاپ چهارم، ۱۳۷۸ ش،
۳۰. المسئول، عبدالعلی، معجم مصطلحات علم القرائات القرآنیة، دارالسلام، قاهره: ۱۴۲۸ ق.
۳۱. محیسن، محمد سالم، الهادی شرح طیبة النشر فی القراءات العشر، دار الجیل، بیروت: ۱۴۱۷ ق.
۳۲. محیسن، محمد سالم، المغنی فی توجیه القرائات العشر المتواتره، دار الجیل/مکتبه الکلیات الازهریه، بیروت/قاهره: ۱۴۰۸.
۳۳. مرکز الثقافة و المعارف القرآنیة، علوم القرآن عند المفسرین، مکتب الاعلام الاسلامی، قم: ۱۳۷۵ ش.
۳۴. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، مؤسسة النشر الاسلامی، قم: ۱۴۱۵ ه.ق.
۳۵. میمونى، عبد الله على، فضل علم الوقف و الابتداء، دار القاسم، الرياض: ۱۴۲۳ ه.ق.
۳۶. النیربانی، عبد البدیع، الجوانب الصوتیة فی كتب الاحتجاج للقراءات، دارالغوثانی، دمشق: ۱۴۲۷ ق.

Resources

۱. Al-Baz, Muhammad bin Abbas, Discussions in the Science of Recitations with the Expression of the Principles of the Version of Hafs, Dar al-Kalimah, Cairo: ۱۴۲۵ AH.
۲. Al-Damiyati, Ahmad bin Muhammad bin Abd al-Ghani, Ithaf Fuzala al-Bashar fi al-Qira'at al-Arba'ah Ashar (The Presentation of Noble Persons about the Fourteen Recitations), Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut: ۱۴۲۲ AH.
۳. Al-Mas'ool, Abdul Ali, Dictionary of Terms of Quranic Recitation, Dar al-Salam, Cairo: ۱۴۲۸ AH.
۴. Al-Nirbani, Abd al-Badie', Al-Jawanib al-Sawtiyyah fi Kutub al-Ihtijaj lil Qira'at (The Phonetic Dimensions in the Books of Argumentation for Recitations), Dar al-Ghawthani, Damascus: ۱۴۲۷ AH.
۵. Al-Qazi, Abd al-Fattah, The Unpopular Recitations and Their Justifications from the Arabic Language, Dar al-Kitab Al-Arabi, Beirut: ۱۴۰۱ AH.
۶. Al-Shafi'i Al-Hafian, Ahmad Mahmoud Abd al-Sami', The Most Famous Terms in the Art of Pronouncing and the Science of Recitations, Dar al-Kutub al-Ilamiyyah, ۱۴۲۲ AH.
۷. Atar, Nooruddin, Sciences of the Holy Quran, Al-Sabbah Press, Damascus: ۶th Edition, ۱۴۱۶ AH.
۸. Bua'niani, Mustafa, On Arabic and Western Phonetics, Alam al-Kitab al-Hadith, Irbid: ۲۰۱۰.
۹. Bustan (Najafi), Hossein, A Step Towards Religious Science, Research Institute of Seminary/ Hawzeh and University, Qom: ۳rd Edition, ۲۰۱۲.
۱۰. Center for Culture and Quranic Sciences, Quranic Sciences from Commentators' Viewpoint, Matkat al-I'lam al-Islami, Qom: ۱۹۹۶.
۱۱. Ebrahimi, Murtaza, A Study of the Necessities of Interdisciplinary Studies in the Field of Humanities, Journal of Interdisciplinary Studies in the Humanities, ۲۰۱۴, No. ۲۲.

۱۲. Fathollahi, Ebrahim, Methodology of Quranic Sciences, Imam Sadiq University, Tehran: ۲nd Edition, ۲۰۱۹.
۱۳. Haji Khalifa, Mustafa bin Abdullah, Discovery of Suspicions about the Names of Books and Arts, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: ۱۳۶۰ AH.
۱۴. Haqiqat, Seyyed Sadiq, Methodology of Political Science, Mofid University Press, Qom: ۳rd Edition, ۲۰۱۲.
۱۵. Hosseinzadeh, Muhammad, The Components and Structures of Humanities; Affirmations or Propositions, Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications, Zamzam, Qom: ۲۰۱۴.
۱۶. Hujjati, Muhammad Baqir, History of the Holy Quran, Islamic Culture Publishing Office, Tehran: ۱۶th Edition, ۲۰۰۲.
۱۷. Ibn al-Jazari, Abu al-Khair, Muhammad bin Muhammad, Al-Tamhid fi Tajwid al-Quran, Al-Risalah Institute, Beirut: ۱۴۲۱ AH.
۱۸. Ibn Hammoush, Makki, Al-Hidayah ila Bulugh al-Nihayah, Sharjah University, Higher Educational Council and Scientific Discussion, UAE-Sharjah: ۱۴۲۹ AH.
۱۹. Khosropanah, Abdolhossein, Pathology of Contemporary Theology, Publishing Organization and Research Institute of Islamic Culture and Thought, Tehran: ۲۰۱۰.
۲۰. Khosropanah, Abdolhossein, Philosophy of Islamic Philosophy, Publications of the Institute of Islamic Culture and Thought, Tehran: ۲۰۱۰.
۲۱. Ma'refat, Muhammad Hadi, Al-Tamhid fi Uloom al-Quran (An Introduction to Quranic Sciences), Islamic Publishing Foundation, Qom: ۱۴۱۵ AH.
۲۲. Meimoni, Abdullah Ali, Fadhl Ilm al-Waqf wa al-Ibtada (The Virtue of Science of End and Beginning), Dar al-Qasim, Riyadh: ۱۴۲۳ AH.
۲۳. Muhsin, Muhammad Salim, Al-Hadi Sharh Tayyibah al-Nashr fi al-Qira'at al-Ashr, Dar al-Jayl, Beirut: ۱۴۱۷ AH.

۲۴. Muhsin, Muhammad Salim, Al-Mughni fi Tawjih al-Qira'at al-Ashr al-Mutatawirah (A Sufficient Explanation in Justifying the Ten Famous Recitations), Dar Al-Jayl / Al-Azhariyyah General Library, Beirut / Cairo: ۱۴۰۸.
۲۵. Qaduri al-Hamd, Ghanam, Audio Lessons with the Scholars of Tajweed, Dar Ammar, Oman: ۱۴۲۴ AH.
۲۶. Qaramalaki, Ahad Faramorz, Methodology of Religious Studies, Islamic Razavi University of Publications, Holy Mashhad: ۴ht Edition, ۱۹۹۹,
۲۷. Rashshad, Ali Akbar, "Relative Philosophies", Qabsat Magazine No. ۳۹-۴۰, Publications of the Institute of Islamic Culture and Thought, Summer ۲۰۰۶.
۲۸. Rezaei Isfahani, Muhammad Ali, Cognition of Mercy, Publications of Quranic Interpretation and Sciences, Qom: ۲۰۰۶.
۲۹. Rezaei Isfahani, Muhammad Ali, Logic of Quran Interpretation ۳, Al-Mustafa International Center for Translation and Publication, Qom: ۲۰۱۰.
۳۰. Sajjadi, Seyyed Jafar, Farhang-e Maaref-e Islami (Glossary of Islamic Terms), Kooshesh, Tehran: ۱۹۹۴.
۳۱. Shahata Karrar, Izzat, Quranic Waqf and Its Effect in Preference over Hanafi, Al-Mukhtar Institute, Cairo: ۱۴۲۴/۲۰۰۳.
۳۲. Shahidipour, Muhammad Reza, Fundamentals of Ending and Beginning, Al-Mustafa International Publications, Qom: ۲۰۱۵.
۳۳. Shakir, Muhammad Kazim, Rules of Waqf and the Ibtida in the Recitation of the Holy Quran, Bustan e Ketab, Qom: ۵th Edition, ۲۰۰۵.
۳۴. Sotoudehnia, Muhammad Reza, A Comparative Study between Tajweed and Phonology, Raizan, Tehran: ۱۹۹۹.
۳۵. Suyuti, Jalal al-Din Abd al-Rahman bin Abi Bakr, Al-Itqan fi Uloom al-Quran (A Perfect Guide to the Sciences of the Quran), Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut: ۲nd Edition, ۱۴۲۱ AH.
۳۶. Taliqani, Seyyed Abd al-Wahhab, Quranic Sciences and the List of Sources, Dar al-Quran al-Karim, Qom: ۱۹۸۲.